

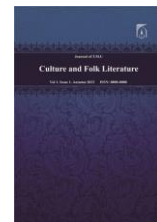
T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

Introduction, Critique, and Analysis of *Seven Army* written in Gorani

**Fatemeh Chaman Ara*¹, Rahman Zabihi²,
Behrooz Chaman Ara³, Alireza Shohani⁴**

1. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Ilam University, Ilam, Iran.
2. Associate Professor of Persian Language and Literature, Ilam University, Ilam, Iran.
3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Kurdistan University, A Board Member of Kurdology of Kurdistan University, Kurdistan, Iran.
4. Associate Professor of Persian Language and Literature, Ilam University, Ilam, Iran.

Received: 07/04/2020
Accepted: 11/01/2020

* Corresponding Author's
E-mail: r.zabihi@ilam.ac.ir

Abstract

Most of the epic poetic texts in the west of Iran have been written in the literary language of Gorani. Some of these texts correspond to the *Shahnameh*'s report, some according to the narrative texts and some independent epic narrations. The oldest remained hand-written manuscripts of these works were written in the eighth century AH, but the narrations of these texts often have very ancient epic elements. *Seven Army*, written by Mustafa bin Mahmoud Gorani, is one of the valuable surviving texts in this language, which has often been considered to be composed by Almas-khan Kondolei. Numerous manuscripts of this text are kept in the libraries of Iran and around the world, some of which date back to 150 years. The narration of *Seven Army* of Gorani is to some extent similar to Naqali, and in some other aspects similar to the prose version of *Seven Army*. It also has prominent elements such as The Seven Khan of Jahanbakhsh, and includes stories such as "Yaghut-push and Laal-push", "Bahram Javaher-push", and the independent narration of "Rostam and Xenon". The aim of this research, which borrows a descriptive-analytic method for analyzing the ancient manuscripts as well as other library sources, is to introduce, critique, and analyze this system, express its values and novelties, discover its similarities and differences with Persian texts, introduce the hand-written manuscripts, and note the necessity of its correction.

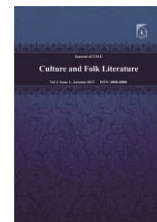
T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

Keywords: Gorani language; *Seven Army*; manuscripts; narrated texts; Mustafa bin Mahmoud.

Research background

Mohammad Rashid Amini rewrote this poem from Namdar Zamani's version in 2277 verses and published a book on the *Kurdish Shahnameh (Horami)* as well (Kondolei, 2011, pp. 465 – 594). This edition contains less than half of the verses of the poem. Iraj Bahrami has published a copy of the "*Javaher-push Book*" without mentioning the name of *Seven Army*. The editor has admitted to manipulate many verses of the single version of her reference (Mustafa bin Mahmoud, 2010, pp. 38-39). Also, Abbariki introduced 10 copies of *Seven Army* in his study.

Aims, questions, and assumptions

Seven Army is one of the poetic and epic texts in Gorani language. As there are several commonalities between Gorani's *Seven Army* and other Persian narrated texts in terms of content and structure, it has become imperative to have a more precise investigation of this subject matter. Combining the Gorani's text with the narrated texts as well as the other independent narrations such as "*Rostam and Xenon*" and "*Rostam and Salsal Div*" is one of the novelties of the Gorani's text.

This study seeks to answer the following questions:

1. What type of text is Gorani's *Seven Army* in terms of content and language structure?
2. Who is the composer of the Gorani's *Seven Army*?
3. Is the narration of Gorani's *Seven Army* similar to the Persian prose and other Persian narrated texts of *Seven Army*?
4. What is the source of the added and recent narrations of Gorani's *Seven Army*?

Results and discussion

Gorani's *Seven Army* is one of the epic texts in west of Iran. This narration is similar to Persian narration texts. In Persian texts, contrary to the Gorani's text, Teimur is aware of his lineage. In the narration of Gorani, Kaykhosrow

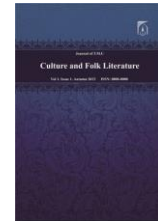
T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

is a captive of the Turan army; but there are three Iranian prisoners in the Persian narration texts (Banoghsab, Bijan, and Pas). The similar battle of Yaghut-push and Laal-push in the Persian texts is done by Teimur. The similar battles of Bahram Shah Javaher-push in the Persian narrative texts is the responsibility of Koohkash (Faramarz).

In the text of Gorani, killing Marjaneh Jadou by Jahanbakhsh is one of the steps of his Seven Khan. But the Persian book of *Seven Army* is not part of the Seven Khan, and Marjaneh is killed by Bano Goshsab (Haft-lashkar, 1998, p. 449). In the *Narration Version of Shahnameh*, she is killed by Teimur (*Narration Version of Shahnameh*, 2012, p. 767). The struggle of Jahanbakhsh and Xenon in the sixth Khan is taken from an independent Gorani narration called "Rostam and Xenon" which is included in *Seven Army*. Also, the report of the fifth Khan in this text, entitled "Killing Salsal Div", is an independent and separate narration in the Persian version of *Seven Army* (*Seven Army*, 1998, pp. 235-237).

The names of the characters in the Gorani text are divided into three categories: names corresponding to the famous names of Ferdowsi's *Shahnameh*, names corresponding to the Persian narrated texts, and names dedicated to the Gorani text.

The dual confrontation of good and evil, which is the main feature of the Iranian mythology in different levels and areas, is evident in Gorani's *Seven Army*. One of the important confrontations in this text is the confrontation of light and darkness. This opposition has ancient roots in Manichaeism, which is based on the opposition of light and darkness. This idea has a clear effect on Gnostic beliefs. Incidentally, in the Yarsanha Bible, called "Kalam-e Kazaneh", there is a mixture of Zoroastrian, Zarwani, and Manichaean cosmological ideas as well (Letter of the End or Treasure Word, 1996, p. 391).

Conclusion

Epic texts in the west of Iran have very old narrations and elements. While sharing similarities with the ancient Iranian epic texts, there are some differences and novelties between them as well. Probably the origin of these narrations goes back to the epics of western Iran, including the lost prose *Shahnameh* such as Piroozan Moallem *Shahnameh* and Rostam Larjani.

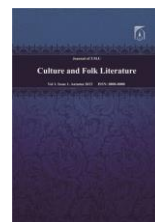
T. M. U.

Culture and Folk Literature

E-ISSN: 2423-7000

Vol. 8, No. 35

November, December & January 2020-2021

According to the ancient Persian texts, these texts are sometimes similar to the Safavid narrative texts and sometimes have independent stories. So far, the composer of *Seven Army* has been considered to be Almas-khan Kondolei, while according to reliable manuscripts, the poet's name is Mustafa bin Mahmud. In addition to the similarity between the story of Rostam and Sohrab and Seven Khan of Rostam and Esfandiar in *Shahnameh*, it is similar in some aspects to the report of the *Persian narrative texts*. In addition, it has other differences and novelties that add to its value. The arrival of armies from Khotan to the Yaghut-push and Javaher-push army is a unique part of this text. One of its brilliant parts is Seven Khan of Jahanbakhsh, in which the heroic pupils are more than the reports of Seven Khan in *Shahnameh*. The sixth Khan also includes the narration of "Rostam and Xenon", which is an independent story in Gorani language. The dominant view and the cosmological beliefs of the text are based on the opposition of good and evil, and light and darkness. This is rooted in Zoroastrian, Manichaeism, and Yarsan beliefs. The language of this work is occasionally influenced by the linguistic and expressive elements of the Persian narrative texts.

References

- Afshari, M., & Madayeni, M. (eds.) (1998). *Haft-lashkar; Comprehensive Scroll of Narrators*. Tehran: Institute of Humanities.
- Aidenloo, S. (ed.) (2012). *Shahnameh Narration Scroll*. Tehran: Behnegar.
- Condolei, A. (2011). *Kurdish Shahnameh (Horami)* (edited by Mohammad Rahshid Amini). Bija: Kordonia.
- Hosseini Abbariki, S. A. (2016). A look at the Gorani system of Haft-lashkar and the introduction of its manuscripts. *Payam Baharestan*, 27, 68 - 97.
- Mustafa bin Mahmud. (2010). *Javaher-push boo* (edited by Iraj Bahrami). Anna.
- Safizadeh, S. (1996). *Letter of the End; Kalam-e Khazaneh*. Tehran: Hirmand.

معرفی، نقد و تحلیل روایت هفت‌لشکر گورانی

فاطمه چمن‌آرا^۱، رحمان ذبیحی^{۲*}، بهروز چمن‌آرا^۳، علیرضا شوهانی^۴

(دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۱۴ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۱)

چکیده

بیشتر متون منظوم حماسی غرب ایران به زبان ادبی گورانی سروده شده است. دسته‌ای از این متون منطبق با گزارش شاهنامه، برخی مطابق متون نقالی و بعضی روایت‌های حماسی مستقل است. قدیم‌ترین دست‌نویس‌های بازمانده از این آثار در قرن هشتم هجری نوشته شده، اما روایات این متون غالباً دارای عناصر بسیار کهن حماسی است. هفت‌لشکر سروده مصطفی بن محمود گورانی از متون ارزشمند بازمانده به این زبان است که تاکنون غالباً سراینده آن را الماس‌خان کندوله‌ای دانسته‌اند. دست‌نویس‌های متعددی از این متن در کتابخانه‌های ایران و جهان باقی مانده است که قدمت برخی از آن‌ها به ۱۵۰ سال می‌رسد. روایت هفت‌لشکر گورانی در موضوعی شبیه متون نقالی و در مواردی مشابه هفت‌لشکر منثور است. همچنین، دارای عناصر برجسته‌ای چون هفت‌خان جهانبخش و دربرگیرنده داستان‌هایی چون «یاقوت‌پوش و لعل‌پوش» و «بهرام جواهرپوش» و روایت مستقل «رستم و زنون» است. موضوع این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از دست‌نویس‌های کهن و

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول)

*r.zabihi@ilam.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات کردی دانشگاه کردستان و عضو برد علمی پژوهشکده کردستان‌شناسی دانشگاه

کردستان، کردستان، ایران.

۴. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران.

دیگر منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته، معرفی، نقد و تحلیل این منظومه، بیان ارزش‌ها و تازگی‌های آن، کشف همانندی‌ها و تفاوت‌های آن با متون فارسی، معرفی دست‌نویس‌ها و بیان ضرورت تصحیح انتقادی آن است.

واژه‌های کلیدی: زبان گورانی، هفت‌لشکر، نسخه‌های خطی، متون نقالی، مصطفی بن محمود.

۱. مقدمه

زبان کردی با شاخه‌ها و گویش‌های متعدد، از زمره زبان‌های ایرانی غربی است (Haig, 2002: 7). این زبان امروزه در شمال غرب و غرب ایران، شمال عراق، جنوب شرق ترکیه، بخش‌هایی از سوریه و برخی مناطق ماورای ارس رایج است. کرمانجی، سورانی و گویش‌های رایج در مناطق جنوبی کردستان ایران شامل گویش‌های کلهری، سنجابی، کرمانشاهی و ... از مهم‌ترین شاخه‌های آن به‌شمار می‌آیند (بلو، ۱۹۹۹، ترجمه بلخکانلو، ۱۳۸۷: ۱۴-۱۵؛ آساطوریان، ۱۹۵۳، ترجمه صدیقی، ۱۳۹۷: ۴۳-۴۷) یکی از شاخه‌های مهم زبان کردی، «زبان ادبی گورانی» است که اشعار بسیاری به این زبان سروده شده است. بلو، مکنزی، مینورسکی، مگری و لرخ^۱ از گورانی به‌منزله زبانی مستقل یاد کرده‌اند (رزم‌نامه کنیزک، ۱۳۹۵: مقدمه مصحح، ۱۳-۱۶؛ چمن‌آرا، ۱۳۹۰: ۱۲۷).^۲ اُرانسکی گورانی را در کنار «زازا و گویش‌های دیگر»، به‌عنوان دسته‌ای از گویش‌های کردی زبان‌های ایرانی شمال‌غربی (Oranski, 2000: 330-333) و پاول وایت گورانی و زازا (از گویش‌های زبان کردی) را مرتبط به هم می‌دانند (White, 2003: 23). از گورانی با عنوان کُردی، کردی - هورامی، گورانی - لکی، لری و لکی و... نیز یاد شده است (شاهنامه لکی، ۱۳۸۴: عنوان روی جلد؛ همزه‌ای، ۱۳۹۳: ۲/ عنوان روی جلد و فهرست مطالب؛ کندوله‌ای، ۲۰۱۱: عنوان روی جلد).

واژه گوران^۳ به معنای طایفه‌ای بزرگ از کردهاست (مهردوخ روحانی، ۱۳۹۷: ذیل واژه «گوران»). گوران از ایل‌های شناخته‌شده استان کرمانشاه است که مردم آن در شهر گهواره (در دالاهو) و روستاهای اطراف آن ساکن‌اند. زبان بیشتر این مردم گونه‌ای از کردی جنوبی است، اما گروه کوچکی در روستای زرده^۴ و بخشی دیگر در نزدیکی

شهر «گهواره» و رود «زمکان» در روستایی به نام «گوره‌جوب»^۵ زندگی می‌کنند (علی‌یاری بابلقانی، ۱۳۹۶: ۲۹). اصطلاح «گورانی» اغلب برای اشاره به یک قبیله، گروهی از کردها و یا یک زبان به‌کار می‌رود. آگاهی ما از تاریخ ادبیات گورانی اندک و خاستگاه کردی یا غیرکردی آن محل مناقشه است. ظاهراً قدیم‌ترین نسخه خطی بازمانده به این زبان ادبی، منظومه «پریشان‌نامه» سروده ملاپریشان، از سده چهاردهم تا پانزدهم میلادی است (Chaman Ara, 2018; 1-3).

۲. ادبیات حماسی گورانی

شکل‌گیری ادبیات حماسی در غرب ایران، مطابق سنت تکوین و تطور حماسه‌ها، ابتدا به‌صورت شفاهی بوده و سپس به هیئت مکتوب درآمد. «کوشش برای تعیین آغاز حماسه‌سرایی در میان اقوام جهان کاری بی‌نتیجه است ... سرودها و داستان‌های حماسی همه در آغاز به گونه گفتاری رواج داشتند، ولی آغاز ثبت آن‌ها و آغاز حماسه‌سرایی نوشتاری در میان اقوام متفاوت است» (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۱۲۰). روایت‌های گوناگون اساطیری، حماسی و پهلوانی مناطق غرب ایران که به‌تدریج در مجموعه شاهنامه کردی شکل منظوم به خود گرفته، چند شاخه است: روایت‌های منظومی از قبیل داستان بیژن و منیژه، رستم و اسفندیار، رستم و شغاد، رستم و سهراب که کمابیش منطبق با شاهنامه فردوسی و برخی متون نقالی است؛ روایت‌هایی چون هفت‌لشکر، رستم و برزور^۶ (برزونامه)، برزو و فلاوند (در متون فارسی: فولادوند دیو) که در همه متون نقالی هم آمده‌اند؛ برخی نیز روایت‌های مستقلی است از قبیل رستم و زنون، رستم و زرده‌نگ و رستم و سقلاّب دیو. در این سنت شاهنامه‌سرایی، تاریخ اساطیری از کیومرث آغاز می‌شود و به بهمن ختم می‌شود. احتمالاً تبار کهن چنین روایاتی به شاهنامه‌های منثور چون شاهنامه پیروزان معلم و شاهنامه رستم لارجانی (گردنامه) برمی‌گردد.^۷ روایات حماسی غرب ایران با روایات حماسی شاهنامه و شاهنامه‌های منثور پیشین هم در گزارش روایات و هم از نظر وجود داستان‌های تازه تفاوت‌هایی داشته‌اند که سرچشمه‌های آن را باید در روزگار پارتی و هخامنشی جست (رزم‌نامه کنیزک، ۱۳۹۵: مقدمه مصحح: ۱۵).

از دقت در برخی سنت‌های تکوین انواع ادبی و همچنین از مطالعه آثار بازمانده ادب گورانی، می‌توان تصویری کمابیش روشن از میراث ادبی این زبان ترسیم کرد. گویا این زبان ابتدا مختص متون مذهبی یارسان بوده و سپس در دوره حکمرانی خاندان اردلان، در سرودن اشعار حماسی و غنایی به‌کار رفته است (چمن‌آرا، ۱۳۹۰: ۱۲۷). تمام آثار بازمانده از زبان گورانی، منظوم است. حتی عناوین مثنوی منظومه‌های گورانی، به زبان‌های دیگری چون فارسی و عربی است (Chaman Ara, 2018: 8). یکی از متون ارزشمند بازمانده به این زبان هفت‌شکر است که در ادامه درباره آن سخن خواهیم گفت.

۳. وزن شعر حماسی گورانی

وزن شعر گورانی هجایی دُوری است به این معنا که هر مصراع به دو نیمه آهنگین برابر تقسیم می‌شود، به طوری که می‌توان آن‌ها را همانند مصراع‌های مجزا به‌کار برد (نجفی، ۱۳۹۵: ۱۳۷). از آنجایی که سنت نقل و انتقال شعر گورانی اساساً شفاهی بوده، از جریان غالب شعر فارسی کم‌تر تأثیر پذیرفته و با وفاداری به سنت‌های پهلوی و پارتی پیش از اسلام در برابر زیباشناسی ادب عربی از جمله وزن عروضی مقاومت کرده است (Chaman Ara, 2018; 5). در بیشتر زبان‌های ایرانی به‌ویژه زبان‌های غرب ایران، شعر فولکلور عمدتاً هجایی است (ibid). خانلری به نقل از بنونیست آورده است: صفت اصلی و مهم سه نوع وزن — اوستایی و پهلوی و فارسی عامه — این است که بر اساس شماره هجاها استوار است و به هیچ روی کمیت هجاها در آن‌ها ملحوظ نیست. تمام نمونه‌های شعر عامه که نفوذ فنی عروض را نپذیرفته و توسط پژوهندگان از نواحی مختلف ایران به دست آمده است تابع اوزان هجایی و اغلب تکیه‌دار است. در شعر لهجه‌های کردی و گورانی و اورامانی و خراسانی (که همه لهجه‌های شمالی هستند) کمیت هیچ دخالتی ندارد (ناتل خانلری، ۱۳۸۶: ۴۷). وزن هفت‌شکر گورانی نیز هجایی است و هر مصراع ده هجا دارد.

۴. پیشینه تحقیق

تاکنون دو تن در نشر هفت‌لشکر گورانی کوشیده‌اند؛ نخست محمدرشید امینی (کندوله‌ای، ۲۰۱۱: ۴۶۵-۵۹۴) این منظومه را از روی نسخه نامدار زمانی در ۲۲۷۷ بیت بازنویسی کرده و در ضمن کتاب *شاهنامه کوردی (هورامی)* با عنوان «چپروکی شهری حوت له‌شکر» چاپ کرده است. این منظومه با رسم‌الخط کردی به چاپ رسیده است. این چاپ همانگونه که در معرفی نسخه‌ها خواهیم دید، کم‌تر از نیمی از ابیات منظومه را دربر دارد و از این جهت بسیار ناقص است. کاستی دیگر این است که امینی از میان دست‌نویس‌های متعدد تنها از یک نسخه استفاده کرده و طبیعتاً نشانی از مقابله و سنجش نسخه‌ها برای رسیدن به صورت درست کلام شاعر در آن مشهود نیست. همچنین، ضبط بسیاری از واژه‌ها مبهم است. ایرج بهرامی نیز نسخه کتاب جوهرپوش را بدون اشاره به نام هفت‌لشکر چاپ کرده است. ایرادهای پژوهش پیشین در باب این تحقیق نیز غالباً صادق است. به علاوه مصحح به اذعان خویش در ضبط بسیاری از ابیات تک نسخه محل رجوع خود دست برده است (مصطفی بن محمود، ۱۳۸۹: مقدمه مصحح: ۳۸-۳۹). همچنین، حسینی آبیاریکی در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به منظومه گورانی هفت‌لشکر و معرفی نسخه‌های آن»، ۱۰ نسخه از هفت‌لشکر را معرفی کرده و به ویژگی‌های ظاهری نسخه‌ها پرداخته است.

۵. نسخه‌های هفت‌لشکر گورانی

نگارندگان ۱۸ دست‌نویس از هفت‌لشکر گورانی را به شرح ذیل بررسی کرده‌اند:

۱. دست‌نویس کتابخانه ملی به شماره ۲۹۴۱۳۶۰، با عنوان هفت‌لشکر، مورخ ۱۲۹۵ ق. ۲۸۷ صفحه با ۳۸۴۶ بیت. این نسخه بنابر قرینه‌ای از گفتار کاتب در صفحه ۱۸۲ از روی دست‌نویسی کهن‌تر کتابت شده است. کاتب لهجه لکی داشته و از این رو بسیاری از واژه‌ها دارای کتابت متفاوت است.
۲. دست‌نویس کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۲۲۰۰، با عنوان شاهنامه، دارای ۴۹۹۹ بیت. نام کاتب و تاریخ کتابت این نسخه روشن نیست، اما یادداشت یکی

از مالکان در برگ ۱۵، به تاریخ ۱۳۰۳ق، گویای آن است که تاریخ کتابت نسخه پیش از سال مذکور بوده است.

۳. دست‌نویس کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۵۴۱، مشتمل بر ۴۵۹۸ بیت، با عنوان «داستان جواهرپوش و یاقوت‌پوش به زبان کردی و قصه رستم و پهلوانان ایران با افراسیاب و تورانیان»، کتابت «سید عزیز» مورخ ۱۴ ذی‌الحجه ۱۳۲۱ق. این نسخه از جهات زیادی با نسخه شماره ۱ شباهت دارد.

۴. دست‌نویس کتابخانه ملک به شماره ۴۶۱۶، دارای ۵۰۶۵ بیت، مورخ ۱۲ رجب ۱۳۰۷ق، کتابت بهرام میرزای بیگ، دارای ۱۹۷ برگ، با عنوان «کتاب جواهرپوش».

۵. دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۸۶۹۷۲، دارای ۴۸۵۲ بیت، با کتابت «سید بهاء‌الدین پسر قطب‌الدین مالک پاپاله»، مورخ ۱۳۵۹ق. چند صفحه آغاز نسخه نونویس است. این نسخه از جهاتی به نسخه شماره ۴۲۲۰۰ کتابخانه آستان قدس و از جهاتی به دست‌نویس کتابخانه ملی به شماره ۲۹۴۱۳۶۰ شباهت دارد. اگرچه متأخر است، اما نسخه‌ای است مضبوط و به‌ویژه در شناخت محور عمودی روایت راهگشاست.

۶. نسخه شخصی کهنه‌پوشی، دارای ۴۵۲۹ بیت، مورخ ۱۳۲۲ق، به کتابت «سید محمدامین ولد سید سلیمان اشل».

۷. نسخه دانشگاه SOAS لندن به شماره 250096 و با نام GORANI، دارای ۲۵۰۵ بیت. اوراق بسیاری از آغاز، میانه و انجام آن افتاده است و به همین دلیل، نام کاتب و تاریخ کتابت آن روشن نیست.

۸. نسخه شخصی بهروز چمن‌آرا، دارای ۳۱۴۴ بیت که ۲۱ بیت آن (در صفحه ۵۰) از هفت‌لشکر نیست. نام کاتب و تاریخ کتابت روشن نیست. قدیم‌ترین مهر یکی از مالکان نسخه، مورخ سال ۱۳۴۲ است.

۹. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۰۹۱۹۸. این دست‌نویس با ۶۵۸۵ بیت شامل دو منظومه هفت‌لشکر با ۴۴۹۶ بیت و منظومه دیگری به نام قهرمان‌نامه با ۲۰۸۹ بیت است. کاتب نسخه فرج بن محمود است که نام خود را به

جای نام شاعر در برگ ۱۸۲/۲ آورده است. در برگ ۱ و ۱۷۳/۲ این نسخه، شاعر منظومه مصطفی بن محمود معرفی شده است.

۱۰. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۱۹۳۷، ۳۶۶ برگ و شامل ۱۱۱۵۳ بیت. کتابت ملا عزیز ولد الفت در ۱۳۴۹ق. اگرچه کاتب در پایان، کل نسخه را هفت‌لشکر خوانده، اما درحقیقت این نسخه مجموعه‌ای است از پنج متن گورانی با عناوین: «سپاه کشیدن افراسیاب به ایران» در ۱۱۲۴ بیت (ابیات آغازین نسخه افتاده و این روایت، نسخه‌ای متأخر از روایت «هفت‌رزم» است)^۸، «رستم و برزو» شامل ۲۳۰۵ بیت که روایت آن با مقداری اختلاف، نزدیک است به «برزونامه»^۹ از متون پهلوانی؛ «داستان جنگ‌نامه رستم و زنون» دارای ۲۶۵۷ بیت که ازجمله منظومه‌های گورانی مستقل به‌شمار می‌آید؛ «جنگ‌نامه هفت‌لشکر و سپاه کشیدن افراسیاب به ایران» در ۳۶۵۸ بیت؛ «داستان کتاب رستم» [و] ابلیس شهریار و جنگ کردن» در ۱۴۰۹ بیت.

۱۱. نسخه شخصی آقای کاروان عثمان خیاط، مورخ ۱۳۰۵ق. دارای ۴۷۴۸ بیت که به‌سبب پوسیدگی کاغذ، مصراع‌های بسیاری از آن ازبین رفته است. این نسخه به نسخه دانشگاه تهران شباهت دارد.

۱۲. نسخه کتابخانه هرس [Haras]، (کتابخانه شخصی آقای یحیی محمدی) به شماره 28-KD-1، شامل ۳۴۹۸ بیت، مورخ ۱۳۰۵ق. به کتابت نجاتعلی ولد کربلایی عباس. از ویژگی‌های این نسخه تلخیص مواضع اطناب در روایت است.

۶. عنوان منظومه در نسخه‌ها

هرچند بسیاری از دست‌نویس‌های هفت‌لشکر آغاز و انجام ندارد و به همین دلیل نمی‌دانیم عنوان منظومه در آن‌ها چه بوده است، اما از عناوین دست‌نویس‌های دیگر یا یادداشت برخی مالکان در حاشیه نسخه‌ها تا حدود زیادی می‌توان دریافت که از قدیم این منظومه را هفت‌لشکر خوانده‌اند: نسخه کتابخانه ملی به شماره ۲۹۴۱۳۶۰: «کتاب هفت‌لشکر»؛ نسخه دیگر همین کتابخانه با شماره ۲۴۲۲۸۷۴: «هفت‌لشکر»؛ نسخه شخصی بهروز چمن‌آرا: «هفت‌لشکر»؛ نسخه کتابخانه هره‌س به شماره 15-Kd-1: «هفت‌لشکر»؛ نسخه چاپی محمدرشید امینی: «چپروکی شهری جهوت له‌شکر» (داستان

جنگ هفت‌لشکر؛ نسخه خطی محمد امین اورامانی: «کتاب هفت‌لشکر کردی»؛ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۲۲۰۰ (یادداشت در حاشیه برگ: ۲/ ۱۴۳): «هفت رزم»، کتابخانه هره‌س^{۱۰} به شماره 1-Kd-28: «لشکرنامه»؛ نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۵۴۱: «داستان جواهرپوش و یاقوت‌پوش به زبان کردی و قصه رستم و پهلوانان ایران با افراسیاب و تورانیان»؛ نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۰۹۱۹۸: «کلام تیمور». جز نسخه آخر که عنوان آن برگرفته از نام سپهسالار توران در این داستان است و نسخه پیش از آن که به نام یکی از نبردهای کتاب، خوانده شده است، دیگر دست‌نویس‌ها عنوان «هفت‌لشکر» دارند، امری که پژوهشگران و مخاطبان این داستان آن را پذیرفته‌اند. البته در متن، تنها از چهار لشکر یعنی سپاه توران، سپاه ایران، سپاه بهرام‌شاه جوهری (زرپوش) و سپاه لعل‌پوش و یاقوت‌پوش سخن رفته است که در نظر نخست بیانگر ناسازگاری متن با محتواست. از سویی دیگر شاعر در چند جا، منظومه خود را هفت‌لشکر خوانده است:

هفت‌لشکر چه نو علم کرد و پا سپاه یکباره سوار بین نو جا

(مصطفی بن محمود، بی‌تا: ۱۳)

برگردان: هفت‌لشکر دوباره علم جنگ برافراشت. سپاهیان به یکباره بر اسب نشستند.

هفت‌لشکر ژندن طبل آسایش سپاه گیلاوه یکسر بی‌خواهش

(همان: ۱/ ۴۱)

برگردان: هفت‌لشکر طبل آسایش را نواختند. سپاه تحت فرمان، یکسر بازگشت.

۷. هویت شاعر

بسیاری از محققان الماس‌خان کندوله‌ای^{۱۱}، شاعر معروف سده دوازدهم، را ناظم داستان هفت‌لشکر دانسته‌اند (سلطانی، ۱۳۶۴: ج ۱: صالحی، ۱۳۸۰: ۱۰۱، ۱۶۴؛ بابامردوخ روحانی، ۱۳۹۰: ۱/ ۲۳۹؛ کندوله‌ای، ۲۰۱۱: عنوان کتاب؛ سه‌ججادی، ۱۳۹۱: ۵۸۲؛ یوسفی، ۱۳۹۱، ۱۴۰؛ الماس‌خان کندوله‌ای، ۱۳۹۶، مقدمه مصحح: ۲۹-۳۱). این اجماع

دلیل استواری ندارد. در ۱۸ دست‌نویسی که نگارندگان بررسی کرده‌اند، تنها در نسخه شخصی چمن‌آرا (برگ ۱/ ۲۰) به نام الماس‌خان اشاره شده است:

باز هم بو و سر باقی داستان رحمت به روح ملا الماس‌خان

برگردان: باز به سر داستان برمی‌گردیم، روح قرین رحمت ای ملا الماس‌خان.

چهار دست‌نویس نام شاعر را «مصطفی» و سه دست‌نویس دیگر «مصطفی فرزند محمود» ذکر کرده‌اند: ۱. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۴۲۲۰۰؛ ص ۶۳؛ ۲. نسخه کتابخانه ملک به شماره ۴۶۱۶؛ ص ۱۷۶؛ ۳. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۰۹۱۹۸؛ برگ ۲/ ۷۲؛ ۴. نسخه کتابخانه ملی به شماره ۲۴۲۲۸۷۴؛ ص ۱۷۶؛ ۵. نسخه شخصی آقای کاروان عثمان خیاط؛ برگ‌های ۱/ ۱۶۰، ۲/ ۱۵۲، ۲/ ۲۹؛ ۶. نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۵۴۱؛ برگ‌های ۲/ ۱۲۸، ۲/ ۱۲۹؛ ۷. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۳۶۸۹، ص ۴۷. اجماع هفت دست‌نویس مذکور دلیل استواری است که سراینده این متن «مصطفی بن محمود» است. از کاربرد برخی واژه‌های ترکی همانند دوستاخ (اسیر و زندانی)، قاپی (در و دروازه)، ایلخی/یلخی (رُمه‌رها در صحرا)، یلغار (ایلغار، و حمله سریع) این تصور به ذهن می‌آید که شاید خاستگاه شاعر از کردان آذربایجان بوده که به صورت طبیعی زبان ترکی را هم می‌دانسته‌اند. در این متن هم‌زمان اشعاری در ستایش ائمه شیعه^(ع) و در ثنای خلفای راشدین وجود دارد که بیانگر مذهب شافعی شاعر است. ایرج بهرامی بدون ذکر مأخذی صفت «گورانی» را که در هیچ یک از دست‌نویس‌های کهن نیست، به نام شاعر افزوده است. او شاعر را از جاف‌های (تیره‌ای از عشایر کرمانشاه) مناطق گورانی زبان دانسته که به دلیل هم‌جواری با اهل حق (یارسان)، حضرت علی^(ع) و خاندانش را ستوده است (مصطفی بن محمود؛ ۱۳۸۹: ۱/ مقدمه مصحح: ۴۲).

۸. خلاصه داستان

حوادث هفت‌لشکر گورانی در میانه جنگ ایران و توران رخ می‌دهد؛ گلرنگ، اسبِ طیمور — پهلوان تورانی — با شنیدن شیهه رخس که از نژاد اوست، به سوی سپاه ایران می‌رود و طیمور پیاده می‌ماند. با توجه به نقش اسب و اهمیت نمادین آن در نبردهای

حماسی^{۱۲}، افراسیاب، نامه‌ای به رستم می‌نویسد و از او می‌خواهد که گلرنگ را باز پس فرستد، اما رستم نمی‌پذیرد. طیمور و رستم یک‌دست شبانه به لشکرگاه ایران می‌آیند و گلرنگ و رخس را با خود می‌برند. افراسیاب رخس را به مرجانه جادو و دیوان همراهش می‌سپارد تا به راه هفت‌خان ببرند. برزو و فرامرز هر کدام، دیگری را مسئول این رسوایی به‌شمار می‌آورند. رستم، فرامرز را مقصر اصلی می‌داند و صد تازیانه به او می‌زند. فرامرز لشکر را ترک می‌کند و نقاب بر روی، راهی سیستان می‌شود و با کمک دایه‌اش سپاهی گرد می‌آورد و خود را کوهکش فرزند ضحاک و خون‌خواه او معرفی می‌کند. از سوی دیگر کیخسرو که با لباس مبدل همراه صدتن به شکار رفته است، توسط طیمور و لشکریانش دستگیر می‌شود. او خود را «زیور» غلام کیخسرو معرفی می‌کند. درنهایت، به دستور افراسیاب در قلعه سفیدحصار محبوس می‌شوند. در این میانه، دو پهلوان به نام‌های لعل‌پوش و یاقوت‌پوش با سپاهی انبوه از مغرب زمین می‌آیند و مدعی حکومت بر ایران می‌شوند. همچنین، بهرام‌شاه جوهری (شاه جواهرپوش، شاه تبردار) به مبارزه با پهلوانان ایران و توران برمی‌خیزد و همه آنان را دستگیر و محبوس می‌کند. رستم بر فیلی سوار می‌شود و در نبردی سخت پهلوانان ایرانی را از بند می‌رهاند. سپس پیری را به خواب می‌بیند و جهانبخش را در پی رخس به هفت‌خان می‌فرستد. در این میان پهلوانان تورانی ازجمله صلصال و طیمور و هزبر بلا، بسیاری از پهلوانان ایران را گرفتار می‌کنند و به حبس می‌اندازند. جهانبخش با گذر از هفت‌خان، رخس را آزاد می‌کند. در مبارزه‌ای میان کوهکش و رستم، هویت کوهکش که همان فرامرز است، آشکار می‌شود.^{۱۳} رستم سوار بر رخس با همراهی دیگر پهلوانان به یاری ایرانیان می‌شتابد و کیخسرو را از زندان سفیدحصار آزاد می‌کند. سپس آشکار می‌شود که طیمور فرزند برزو و بهرام‌شاه فرزند سام ابن فرامرز و از نسل زال هستند و رستم با یاری آنان سپاه توران را در هم می‌شکنند.

۹. منبع و ریشه هفت‌لشکر گورانی

هفت‌لشکر گورانی جزو متون نقالی است. پیشینه سنت نقالی به روزگار مادها و هخامنشیان بازمی‌گردد. مورخان یونانی مانند گزنفون و آئثوس به خنیاگری در ایران

اشاره کرده‌اند (تفضلی، ۱۳۷۸: ۱۷-۱۹). مری بویس واژه گوسان را پارتی و در معنای خنیاگر و نوازنده می‌داند (Boyce, 1957: 11). پس از اسلام محققان آغاز نقالی را از عصر صفویان می‌دانند. با توجه به قدمت داستان‌گزاری در ایران، می‌توان تقریباً با قاطعیت گفت که این حرفه پیش از دوره صفویان هم متداول بوده است. البته واژه نقال و نقالی از سده سیزدهم به بعد وارد زبان فارسی شده است (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: مقدمه مصحح: ۲۵-۲۶). ظاهراً روایت منظوم هفت‌لشکر گورانی در روایات منشور نقالی فارسی ریشه دارد.

کهن‌ترین متن موجود هفت‌لشکر در زبان فارسی در ضمن طومار نقالی شاهنامه آمده است. داستان، عنوان هفت‌لشکر ندارد، اما یک‌بار در هفت‌خان جهانبخش از تعبیر «هفت‌لشکر» یاد شده است (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۷۶۴). داستان هفت‌لشکر حول محور پهلوانی به نام تیمور شکل می‌گیرد که با ترغیب افراسیاب به ایران لشکر می‌کشد تا پدرش برزو را به تخت پادشاهی بنشاند. از این رو، تولد تیمور با روایت برزوانه و پهلوانی او در توران و سپس ایران گره خورده است. در روایات برزوانه در طومار نقالان، رستم ابزارهای نبرد خود را به برزو می‌دهد و او را جانشین خود معرفی می‌کند (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۶۵۴؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷: ۲۶۹). این امر فرامرز را می‌رنجاند. او بر پدر می‌شورد و با برزو مشاجره می‌کند و هر دو به کشتی برمی‌خیزند. پس از یک شبانه‌روز هیچ کدام بر دیگری پیروز نمی‌شوند و مبارزه آنان با پادرمیانی رستم خاتمه می‌یابد. رستم شرط جانشینی خود را غلبه بر دیوی به نام فولادوند، معین می‌کند که در چین ساکن است و برزو می‌پذیرد. ماجراهای این سفر بی‌شباهت به هفت‌خان پهلوانان نیست. برزو در پایان به افسون زنی به نام مرجان جادو گرفتار می‌شود. او در این میانه عاشق دختری به نام حوری‌لقا می‌شود. از حوری‌لقا پسری متولد می‌شود که تیمور نام دارد. تیمور در نوجوانی، پهلوانی بی‌مانند است. او همانند سهراب در شاهنامه، از مادرش جوایز شناخت پدر می‌شود. مادر نسب او را باز می‌گوید و او همانند سهراب به قصد بر تخت نشاندن پدر خویش به ایران لشکر می‌کشد. این لشکرکشی آغاز روایت هفت‌لشکر است.

از متون مهم دیگر کتابی است که با عنوان *هفت‌لشکر* چاپ شده و مشتمل است بر روایات متعددی از کیومرث تا بهمن.^{۱۴} در این متن داستان مستقلی به نام «داستان هفت‌لشکر در دشت ری» (*هفت‌لشکر*، ۱۳۷۷: ۳۲۷-۴۵۴) آمده که آغاز آن با متن *طومار نقالی شاهنامه*، گذشته از برخی جزئیات و جابه‌جایی‌ها، یکسان است. البته روایت پهلوانی برزو با عنوان «برزونامه» پیش از *هفت‌لشکر* ذکر شده است (همان: ۲۴۶-۳۲۵). از خلاصه متن گورانی که پیش‌تر ذکر شد می‌توان به شباهت‌های این داستان با دو متن یادشده پی برد. از دیگر متون نقالی می‌توان از *شاهنامه نقالان*، *طومار شاهنامه فردوسی* و *نثر نقالی شاهنامه* نام برد. این متون با روایت گورانی تفاوت بسیار دارند.

۱۰. تفاوت *هفت‌لشکر گورانی* با *متون نقالی*

هفت‌لشکر گورانی در عین اشتراک، تفاوت‌های مهمی با *متون نقالی* فارسی دارد؛ در *متون نقالی* فارسی آغاز داستان با لشکرکشی تیمور به ایران و حمایت افراسیاب از او صورت می‌گیرد. درست همانند داستان رستم و سهراب، سپاه مورد حمایت افراسیاب به دژ سپید می‌رسد و فرمانده سپاه با کوتوال قلعه، گرازه فرزند گودرز، می‌جنگد و او را اسیر می‌کند. سپس در نبرد با گیو، اسب تیمور به سوی رخس می‌شتابد و گزارش داستان از اینجا با آغاز روایت گورانی یکی می‌شود.

در *متون نقالی* فارسی خلاف متن گورانی، تیمور از نسب خود آگاه است و برای به تخت نشاندن پدرش، برزو، به ایران می‌آید. در حالی که در *هفت‌لشکر گورانی*، او سپهسالار افراسیاب است که کیخسرو را در لباس مبدل در شکارگاه، دستگیر و زندانی می‌کند. این امر یادآور اسارت کیکاووس به دست دیو سپید در مازندران است. بخش اخیر در *متون نقالی* فارسی نیست. در *هفت‌لشکر گورانی*، روایاتی هست که در *متون نقالی* فارسی وجود ندارد: میانه جنگ ایران و توران، لشکری از ختن به سپهسالاری «یاقوت‌پوش» و «لعل‌پوش» به سرزمین ری می‌رسند. معادل نبرد این پهلوانان در *متون فارسی* به دست تیمور انجام می‌شود. همچنین سپاه دیگری به سپهسالاری «بهرام‌شاه جواهرپوش» ملقب به «شاه تبردار، شاه جوهری و یا بهرام زرپوش» به صحنه می‌آید و

با لشکریان ایران و توران می‌جنگد. معادل نبردهای این پهلوان در متون نقالی فارسی، بر عهده کوهکش (فرامرز) است.

یکی از بخش‌های مهم هفت‌لشکر گورانی «هفت‌خان جهانبخش» است. داستان‌های هفت‌خان پیشینه کهنی دارند. در شاهنامه فردوسی با دو داستان با عنوان هفت‌خان در سرگذشت رستم و اسفندیار روبه‌رو هستیم. مراحل هفت‌خان رستم عبارت است از: ۱. کشتن شیر (توسط رخس)، ۲. بیابان و تشنگی، ۳. کشتن اژدها، ۴. زن جادو، ۵. اسارت اولاد، ۶. دیدار با کیکاووس، ۷. کشتن دیو سپید (فردوسی، ۱۳۸۸: ۲/ ۲۱ - ۴۵). مراحل هفت‌خان اسفندیار نیز چنین است: ۱. کشتن دو گرگ، ۲. کشتن دو شیر، ۳. کشتن اژدها، ۴. زن جادو، ۵. کشتن سیمرغ، ۶. سرما و بوران، ۷. فتح رویین‌دژ (همان: ۵/ ۲۲۵ - ۲۶۳). ساختار هر دو داستان مشابه است. موضوع رهانیدن اشخاصی از اسارت دشمن است. انگیزه، اثبات سزاواری و مشروعیت پهلوان است. در هر دو داستان، پهلوان راه کوتاه پرخطر را برمی‌گزیند و یکی از دشمنان اسیرشده، راهنمای پهلوان است. چهار منزل شیر، اژدها، زن جادو و قهر طبیعت در هر دو یکسان است. همچنین، طلسم را وسیله‌ای ایزدی از کار می‌اندازد (خالقی مطلق، ۱۳۹۵: ۷۷۸ - ۷۷۹). داستان هفت‌خان جهانبخش در متون نقالی فارسی و هفت‌لشکر گورانی در هر مرحله دارای خویشکاهای بیشتری است. این امر ناشی از تفصیل ماجرا از سوی گوینده و رغبت خوانندگان به شنیدن مطالب بیشتر است:

طومار نقالی شاهنامه: ۱. نرم کردن هزبر، ۲. گذر از بیابان سوزناک و آتش، ۳. کشتن زوگول پتیاره، ۴. کشتن قطمیر شاه زنگی، ۵. نرم کردن پلنگ، کشتن غول، کشتن پیرمرد سفره‌دار، سیل، کشتن زن جادو روی آب، گذر از شخص قدح به دست، و کشتن مرغ سفید، ۶. کشتن دو گرگ توسط دو پهلوان، ۷. گذشتن از سرزمین عجایب، کشتن قتال ذوالخمار، و کشتن سیه رنگ دیو.

هفت‌لشکر (طومار جامع نقالان): ۱. نرم کردن هزبر، ۲. کشتن گرازان توسط دو پهلوان، ۳. گذر از آتش، ۴. کشتن غول، ۵. کشتن قطمیر شاه زنگی، ۶. نرم کردن پلنگ، کشتن غول، سفره را بر سر پیرمرد کوبیدن، طوفان و صاعقه، کشتن زن جادو روی آب،

تیرزدن به دست زن قدح به دست، ۷. کشتن دو گرگ، کشتن نرّه دیو، دیدن عجایب، کشتن قتال ذوالخمار، دیدن عجایب، کشتن اژدها، و کشتن سیه رنگ دیو.

شاهنامه نقالان: ۱. کشتن عقاب، ۲. گذر از نیستان و کشتن هژبر، ۳. گذر از بیابان سوزناک، و کشتن عقاب، ۴. نبرد با زنگیان، ۵. رسیدن با آرامگا تور، دم کشیدن اژدها گسته را، ۶. کشتن خمار بن ذوالخمار، ۷. کشتن مرجانه جادو.

طومار شاهنامه فردوسی: ۱. کشتن شی، ۲. خراب کردن قلعه زنگیان، ۳. دیدن نیای خود سیامک ابن کیوکرث را، ۴. گذشتن از آب دریا، ۵. گرفتار شدن در بیابان خشک، ۶. رفتن به نزد سپهبد ذوالخمار، ۷. گرفتن رخس.

نثر نقالی شاهنامه: ۱. کشتن شیر، ۲. کشتن گرگ، ۳. کشتن اژدها، ۴. کشتن قطران زنگی و زنگیان، ۵. کشتن اژدها، غول سیاه، ذوالخمار، گریختن مرجانه و سوسن، ۶. گذر از دریا، دیدن بارگاه کیومرث، ۷. کشتن فرزندان ذوالخمار، آوردن رخس.

هفت لشکر گورانی: ۱. نرم کردن پلنگ و سوزاندن آن، ۲. پریدن در دهان اژدها، ۳. کشتن خروس، آزاد کردن شاه شیران، کشتن شاه زنگیان، ۴. کشتن قیطور دیو سیاه رنگ، کشتن هما دختر خاقان، ۵. کشتن صلصال دیو، ۶ الف. دیدن عجایب، کشتن عقربان، گذر از ده قلعه مخوف (غیب شدن اژدها، غیب شدن دیو، غیب شدن دیو، هلاک شدن دیوان، سرنگون شدن شیر، کشتن زن جادو، غیب شدن شیر، غیب شدن شیر، غیب شدن ده اژدها، مردن عقور عموی اکوان دیو)، ۶ ب. کشتن زنون (تکرار خان ششم)، ۷. کشتن مرجانه جادو، کشتن فهقه جادو، کشتن نهنگال دیو.

در هفت لشکر گورانی افراسیاب رخس را به مرجانه جادو می سپارد، در حالی که در طومار نقالی شاهنامه تنها اشاره‌ای به این کار شده است. همچنین، در متن گورانی کشتن مرجانه جادو به دست جهانبخش یکی از مراحل هفت خان اوست. در حالی که در کتاب هفت لشکر فارسی جزو هفت خان نیست و پس از آن توسط بانوگشسب کشته می شود (هفت لشکر، ۱۳۷۷: ۴۴۹). در طومار نقالی شاهنامه نیز به همین صورت و به دست تیمور کشته می شود (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۷۶۷). در هفت لشکر گورانی در خان نخست طفلی شیرخوار راهنمای پهلوان است و انگشتی سلیمان را به او می دهد که این امر در متون نقالی فارسی نیست. همچنین، هما دختر خاقان علاوه بر

اینکه نقشی مشترک در متون نقالی فارسی دارد، شخصیتی اهریمنی و جادوگر است که در هفت‌خان کشته می‌شود. هما در *طومار شاهنامه فردوسی* و *شاهنامه نقالان* نامزد تیمور است که بر سر او بین پهلوانان ایران کشمکش و نزاع درمی‌گیرد (زریری اصفهانی، ۱۳۹۶: ۳۰۶۸-۳۰۷۳؛ سعیدی و هاشمی، ۱۳۸۱: ۸۹۰-۸۹۲).

مبارزه جهانبخش و زنون در خان ششم، برگرفته از روایت مستقلى به نام رستم و زنون^{۱۵} است که وارد هفت‌لشکر گورانی شده است. همچنین، گزارش خان پنجم در این متن با عنوان کشتن صلصال دیو، در هفت‌لشکر فارسی روایتی مستقل و جداگانه است (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷: ۲۳۵-۲۳۷). در خان ششم متن گورانی که دوبار تکرار شده است خلاف متون نقالی فارسی، عبور پهلوان از ده قلعه مخوف غالباً با نشان دادن انگشتر سلیمان و غیب شدن اهریمن (اژدها و شیر و دیو و...) رخ می‌دهد و از جهانبخش کنش پهلوانی سر نمی‌زند. برخی کردارهای اساطیری و جادوی در متن گورانی شدت بیشتری دارد. مثلاً در خان نخست پلنگ با تیغ کشته نمی‌شود، بلکه با گرز نرم می‌شود، زیرا هر قطره از خون او به پلنگ دیگری تبدیل می‌شود. نظیر چنین امری در خان ششم درباره دیو هم روی می‌دهد.

تقابل دوگانه خیر و شر که در مراتب و ساحات مختلف مشخصه اصلی اساطیر ایرانی است (نک: سرکاراتی، ۱۳۵۷: ۳۷؛ آیدنلو، ۱۳۸۸: ۳۲) در هفت‌لشکر گورانی، مشهود و بارز است. علاوه بر تقابل نیروهای اهورایی و اهریمنی یکی از تقابل‌های مهم در این متن تقابل نور و ظلمت است. هرگاه که جهانبخش یکی از نیروهای شر را می‌کشد، فضا روشن می‌شود. این تقابل ریشه‌های کهنی دارد؛ یکی از مهم‌ترین زمینه‌های آن آیین مانویت است که اساس آن بر تقابل نور و ظلمت قرار دارد (ویدن‌گرن، ۱۳۹۰: ۶۵ به بعد؛ اسماعیل‌پور، ۱۳۸۷: ۵۹-۶۸؛ چمن‌آرا، ۱۳۹۰: ۱۳۸-۱۳۹). این اندیشه در باورهای گنوسی نیز تأثیری آشکار داشته است (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۸: ۳۹-۴۱). موارد یادشده را باید زمینه‌های مستقیم و غیرمستقیم وجود تقابل نور و ظلمت در اصل داستان و محیط فکری سراینده هفت‌لشکر به شمار آورد. اتفاقاً در کتاب مقدس یارسان‌ها به نام *کلام خزانه* آمیزه‌ای از اندیشه‌های جهان‌شناختی زرتشتی، زروانی و مانوی آمده است. بر مبنای سروده‌ای در این متن، جهان از آمیزش دو عنصر

روشنایی و تاریکی پدید آمده است. هر عنصر دارای قلمرو و نیروهای مشخصی است که پیوسته با هم در نبرد و ستیزند (نامه سرانجام یا کلام خزانة، ۱۳۷۵: ۳۹۱). تصویر منفی دشمنان در ابزارهای جنگی آنان نیز دیده می‌شود، در حالی که ابزار رزم پهلوانان ایرانی، شمشیر، نیزه، عمودآهین و گرز است، جنگجویان تورانی از ساتور، شمشاد و سنگ استفاده می‌کنند. سیمای منفی آنان یادآور دشمنان رستم در متن بازمانده سغدی است (قریب، ۱۳۷۷: ۲۵۳).

نام شخصیت‌ها در متون نقالی فارسی و متن گورانی در سه دسته قابل بررسی است: دسته نخست نام‌های معروف شاهنامه از قبیل افراسیاب، کیخسرو، زال، رستم، فرامرز، گودرز، پیران، بیژن، طوس و زواره است؛ دسته دوم نام شخصیت‌هایی چون قطمیر، قطران، نهنگال، زرداد و کوهکش که در متون نقالی فارسی و هفت‌لشکر گورانی یکسان است. نظیر چنین نام‌گذاری‌های عجیبی در آثار سده ششم به این سو و در متونی چون داراب‌نامه طرسوسی و سام‌نامه منسوب به خواجوی کرمانی فراوان است؛ مانند: فصطلیقون، عنطوشیه و عبقرهود (طرسوسی، ۱۳۹۶: ۲۴۱) و مکوکل، قمرتاش و قلواد (خواجوی کرمانی، ۱۳۱۹: ۱/ ۱۰، ۱۱۴). دسته سوم نام‌هایی است که کتابت و تلفظ آن‌ها در متون نقالی فارسی و متن گورانی تفاوت دارد. مثلاً نام‌های زرعیل زابلی، زروش، قهقهه و قلواد، اطرط و پتارا که در متن گورانی به صورت زرعلی، زرپوش، قهقه و قلااد، اطرط و تپارا، آمده است. برخی نام‌ها هم در متن گورانی هست که در متون نقالی فارسی نیست. از این زمره است یاقوت‌پوش، لعل‌پوش، قرنطوس، و بهرام جواهرپوش.

۱۱. گونه زبانی و تأثیرپذیری از متون نقالی فارسی

گونه زبانی عبارت است از صورت‌هایی از واک، واژه و ساخت‌های دستوری که در برخی موقعیت‌های زمانی، مکانی و اجتماعی به وجود می‌آید و با گونه معیار تفاوت‌هایی دارد (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۳۱۹). شناخت این امر در هفت‌لشکر گورانی ناگزیر با مانعی مهم مواجه خواهد شد، زیرا امروز از زبان معیار گورانی در روزگار شاعر شواهد کافی در دست نیست. البته از دقت در دست‌نویس‌ها و سنجش آن‌ها تا

حدودی مسئله روشن خواهد شد. همانگونه که پیش‌تر گذشت زبان این منظومه از زبان متون نقالی فارسی هم تأثیر پذیرفته است و از جهتی برخی تفاوت‌ها و تازگی‌های زبانی در این متن، نسبت به متون نقالی فارسی می‌تواند گونه‌ای زبانی به حساب بیاید؛ مثلاً «پر» پرنده را همیشه با تشدید نوشته است. دلیل این امر مربوط به تلفظ حرف «ر» در زبان گورانی است که امروزه دو تلفظ دارد. همچنین، نام خاص «تیمور» که در متون نقالی فارسی به صورت «تمور» هم آمده، در گورانی به صورت «طیمور» نگاشته شده است که به احتمال زیاد حرف «ط» در گورانی به همان صورتی که در عربی بوده تلفظ می‌شده است چنانکه ترکیب عربی بضعة الرسول به صورت بدعة الرسول نگاشته شده است. یکی از زمینه‌های مهم تأثیرپذیری هفت‌لشکر گورانی از متون نقالی فارسی، در حوزه واژگان، ترکیبات و تعبیر از پیش ساخته‌ای است که در غالب متون حماسی خودآگاه و ناخودآگاه بر زبان سراینده جاری می‌شود (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ۶۷ - ۸۱).
چند نمونه:

سیصد و شصت طعن نیزه در میان ایشان رد و بدل شد و نیزه‌ها از دست انداختن (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷: ۳۵۱، ۳۵۹)، ششصد و شصت و شش رگ و چهارصد و چهل و چهار پاره استخوان نقابدار از یکدیگر جدا جده؟ (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۷۲۴).
سیصد و شصت رگ شوخ‌کمان طیمور   برآما نه جا به حربه پر زور
چوار صد و چهل پارچه استخوان   لخشیا به ضرب شاه نوجوان
(مصطفی بن محمود، بی‌تا: ۷ / ۱)
برگردان: در اثر ضربه گرز، سیصد و شصت رگ طیمور شوخ‌کمان از جا کنده شد و در پی ضربه گرز شاه نوجوان چهارصد و چهل پاره استخوان او به شدت لرزید.
از نیزه مدعا حاصل نشد (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷: ۳۴۴؛ طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ۷۲۳).

هیچ حاصل نبی به نیزه و به تیر   جوشان خروشان پی قبضه شمشیر
(مصطفی بن محمود، بی‌تا: ۱۱۰ / ۲)
برگردان: مبارزه آنان با نیزه و تیر هیچ حاصلی نداشت. پس خشناک به قبضه شمشیر دست بردند.

دیو دست کرده دارشمشادی را بر سر چنگ بلند ساخت (طومار نقالی شاهنامه، ۷۳۹):

یکدار شمشاد به دست لعین ده آسیاب سنگ بسته بی پی کین
(مصطفی بن محمود، بی تا: ۱/ ۷۱)
برگردان: ملعون دار شمشادی در دست داشت و برای نبرد ده سنگ آسیاب را بر
خود بسته بود.

۱۲. نتیجه

- زبان ادبی گورانی تا سده پیش در میان کردزبانان، زبان ادبی معیار تلقی شده و آثار گرانبهای به‌ویژه با موضوع حماسی از این زبان باقی مانده است.

- با اینکه بیشتر دست‌نویس‌های بازمانده از زبان گورانی در دو سده اخیر کتابت شده، اما این آثار، روایات و عناصر بسیار کهنی دارند که در عین اشتراک با متون کهن حماسی فارسی، تفاوت‌ها و تازگی‌هایی نیز دربر دارند. احتمالاً تبار این روایات به حماسه‌های غرب ایران از جمله شاهنامه‌های منشور از دست رفته‌ای چون شاهنامه پیروزان معلم و رستم لارجانی برمی‌گردد.

- روایات حماسی گورانی گاه مطابق گزارش متون کهن فارسی، در مواردی مشابه متون نقالی عصر صفویه و گاه دارای داستان‌های مستقل حماسی‌اند.

- یکی از متون مهم گورانی، هفت‌لشکر است که تاکنون سراینده آن را الماس‌خان کندوله‌ای دانسته‌اند، در حالی که مطابق دست‌نویس‌های قابل اطمینان، شاعری به نام مصطفی بن محمود آن را سروده است.

- علیرغم اینکه دست‌نویس‌های متعددی از هفت‌لشکر گورانی باقی مانده، آنچه تاکنون درباره آن انجام شده رجوع به یک دست‌نویس و بازنویسی بخش‌هایی از آن است. از این رو تصحیح انتقادی و نشر این متن ضروری است.

- روایت هفت‌لشکر گورانی علاوه بر شباهت به داستان رستم و سهراب و هفت‌خان رستم و اسفندیار در شاهنامه، از جهاتی شبیه گزارش طومار نقالی شاهنامه و هفت‌لشکر فارسی و به میزان کم‌تر شبیه آثاری چون شاهنامه نقالان از مرشد عباس

معرفی، نقد و تحلیل روایت هفت‌لشکر گورانی _____ فاطمه چمن‌آرا و همکاران

زریری، طومار شاهنامه فردوسی و نشر نقالی شاهنامه است. یکی از قهرمانان داستان تیمور است که کمابیش نقشی چون سهراب دارد. ورود لشکریایی از ختن به سپهسالاری یاقوت‌پوش و جواهرپوش از بخش‌های منحصربه‌فرد این متن است.

- یکی از بخش‌های درخشان هفت‌لشکر گورانی، هفت‌خان جهانبخش است که خویشکارهای قهرمان در مراحل آن همانند متون نقالی فارسی، بیشتر از گزارش هفت‌خان‌های شاهنامه تأثیر پذیرفته است. خان ششم آن دربرگیرنده روایت «رستم و زنون است» که خود داستان مستقلی به‌شمار می‌آید.

- بینش مسلط و باورهای جهان‌شناختی متن، مبتنی بر تقابل خیر و شر و نور و ظلمت است. امری که در باورهای زرتشتی، مانوی و تعالیم یارسان ریشه دارد.

- زبان هفت‌لشکر گورانی گهگاه از عناصر زبانی و بیانی متون نقالی فارسی تأثیر پذیرفته است.

- هفت‌لشکر گورانی در کنار دیگر متون مشابه، سندی مهم در شناخت زبان‌های کردی و ایرانی است و از خلال آن می‌توان بخشی از فرهنگ مردم غرب ایران را در روزگار گذشته بازشناسی کرد.

پی‌نوشت‌ها

1. Lerch

۲. زبان‌شناسان درباره قدمت، استقلال و مصادیق شاخه‌های زبان کردی اختلاف نظر دارند (Leezenberg, 1993: 4؛ Mokri, 1994: 70-85).

۳. Guran: برای ریشه‌شناسی واژه گوران بنگرید به: مقدمه رزم‌نامه کنیزک، ۱۳۹۵: ۱۴.

4. zarda

5. Gowraju

۶. «رستم و برزو» روایت دوم از متن نسخه آستان قدس رضوی (شماره ۱۱۹۳۷) به زبان گورانی است. این روایت تا حدودی مطابق برزوانه در متون نقالی و بیشتر از آن همانند برزوانه از متون پهلوانی است (نک: کوسج، ۱۳۸۷).

۷. آگاهی ما درباره شاهنامه پیروزان و شاهنامه رستم لارجانی که به احتمال بسیار، نخستین منشور و دومی منظوم بوده، تنها از راه کتاب نزهت‌نامه علایی است (خالقی مطلق، ۱۳۹۱: ذیل «شاهنامه پیروزان» و «شاهنامه رستم لارجانی»). شاهنامه پیروزان حدود ۱۵۰۰ تا ۲۰۰۰ ورق بوده است (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲: ۳۴۲). خالقی مطلق حدس می‌زند که این کتاب از روی یکی از

- نگارش‌های *خداي‌نامه* ترجمه شده است (خالقی مطلق، ۱۳۹۱: ذیل «شاهنامه پیروزان»). همچنین او احتمال می‌دهد که این اثر مأخذ شاهنامه منظوم رستم لارجانی بوده است (خالقی مطلق، ۱۳۹۱: ذیل «شاهنامه رستم لارجانی»).
۸. اکبری مفاخر این روایت را با عنوان *رزم‌نامه کنیزک*، تصحیح و ترجمه کرده و در سال ۱۳۹۷ به چاپ رسانیده است.
۹. بنگرید به: کوسج، ۱۳۸۷.
۱۰. علاوه بر آنچه ذکر شد، دست‌نویس‌های دیگری از *هفت‌شکر* گورانی به شرح ذیل در اختیار نگارندگان است: ۱. نسخه کتابخانه ملی با ۱۰۶۳ بیت؛ ۲. نسخه نامدار زمانی با ۲۲۷۵ بیت؛ ۳. نسخه اسدالله صفری گوران که از روی نسخه‌ای کهن‌تر بازنویسی شده است؛ ۴. نسخه آرش اکبری مفاخر با ۲۲۷۷ بیت (۱۷۹۲ بیت از *هفت‌شکر* و ۷۵۸ بیت از روایت «رستم و زردهنگ»); ۵. نسخه کتابخانه‌هه‌رس به شماره‌KD-115 (نسخه کتابخانه شخصی آقای یحیی محمدی) با ۳۷۶۹ بیت؛ ۶. نسخه بهروز چمن‌آرا با عنوان «کتاب کیخسرو و بهرام» و «کتاب افراسیاب» در ۱۲۸۵ بیت (۹۳۸ بیت از *هفت‌شکر* و ۳۴۷ بیت شامل نامه‌ای از رسول اکرم (ص) به فردی جَنلیدی نام و دعوت او به اسلام است).
۱۱. برای آگاهی بیشتر از زندگی و آثار الماس‌خان کندوله‌ای بنگرید به: سلطانی، ۱۳۶۴: ۱/ ۱۰۰-۱۰۱؛ بوره‌که‌یی (صفی‌زاده)، ۲۸/۲؛ ملا محیی‌الدین صالحی، ۱۳۸۰: ۱۶۱؛ بابا مردوخ روحانی، ۱۳۹۰: ۱/ ۲۹۳؛ الماس‌خان کندوله‌ای، ۱۳۹۶: مقدمه مصحح؛ همان، ۱۳۹۷: مقدمه مصحح).
۱۲. دزدیدن اسب برای این بوده است که آن را با مادیانی جفت کنند تا از نسل آن کره‌ای نژاده به دنیا آید. نمونه این کار را در آغاز داستان «رستم و سهراب» می‌توان دید (نک: خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۴۹۳). در نبردهای پهلوانی، گاه بردن اسب دشمن، نمادی است از پایین کشیدن وی از قدرت و تحمیل شکست و خواری بر او (رک: امیدسالار، ۱۳۹۶: ۲۲۳).
۱۳. نبرد پدر و پسر به‌صورت ناشناس از بن‌مایه‌های شناخته‌شده متون اساطیری و حماسی است. مورای آنتونی پاتر بیش از ۸۰ روایت از این سنخ را در کتابی با عنوان «سهراب و رستم» گرد آورده است. به باور او روایت فردوسی برجسته‌ترین نمونه نبرد پدر و پسر است. (نک: خطیبی، ۱۳۸۸: ذیل «رستم و سهراب»).
۱۴. دست‌نویسی منظوم از *هفت‌شکر* به زبان فارسی در مرکز دائرةالمعارف اسلامی به شماره ۱۸۵۵ نگهداری می‌شود. این روایت به متون منشور نقالی شباهت دارد و انتهای آن ناقص است.
۱۵. از «رستم و زنون» نسخه‌ای در کتابخانه آیت‌الله‌العظمی گلپایگانی با کد ۱۷/۱۲۹ موجود است. مجید یزدان‌پناه نسخه‌ای از این روایت را تصحیح کرده و در سال ۱۳۸۴ به چاپ رسانیده است.

منابع

- آساطوریان، گ. (۱۹۵۳). *گردها و خاستگاه آن‌ها؛ روش‌شناسی مطالعات کردی*. ترجمه ص. صدیقی (۱۳۹۷). تهران: فرهامه.
- اسماعیل‌پور، ا. (۱۳۸۷). *اسطوره‌آفرینش در آثار مانی*. تهران: کاروان.
- اسماعیل‌پور، ا. (۱۳۸۸). *ادبیات گنوسی*. تهران: اسطوره.
- امیدسالار، م. (۱۳۹۶). *بوطیقا و سیاست در شاهنامه*. ترجمه ف. اصلانی، و م. پورتنقی. تهران: نشر سخن و بنیاد موقوفات محمود افشار.
- آیدنلو، س. (۱۳۸۸). *از اسطوره تا حماسه*. تهران: سخن.
- بابا مردوخ روحانی (شیوا) (۱۳۹۰). *تاریخ مشاهیر کرد*. تهران: سروش.
- بلو، ج. و، و باراک، و. (۱۹۹۹). *دستور زبان کردی (کرمانجی)*. ترجمه ع. بلخکانلو (۱۳۸۷). بی‌جا.
- بوره‌ک‌بی (صفی‌زاده)، ص. (۱۳۷۰). *میثروی و میثروی کوردی*. ج ۲. بانه کردستان: ناجی.
- تفضلی، ا. (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژ. آموزگار. تهران: سخن.
- چمن‌آرا، ب. (۱۳۹۰). *درآمدی بر ادب حماسی کردی با تکیه بر شاهنامه کردی*. جستارهای ادبی، ۱۷۲، ۱۱۹-۱۴۹.
- حسینی آباریکی، س.آ. (۱۳۹۵). *نگاهی به منظومه گورانی هفت‌لشکر و معرفی نسخه‌های آن*. پیام بهارستان، ۲۷، ۶۸-۹۷.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۶). *حماسه؛ پدیده‌شناسی تطبیقی شعر پهلوانی*. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۱). *شاهنامه پیروزان*. در *دانشنامه زبان و ادب فارسی*. ج ۳. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۱). *شاهنامه رستم لارجانی*. در *دانشنامه زبان و ادب فارسی*. ج ۳. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۵). *هفت‌خوان رستم*. در *دانشنامه زبان و ادب فارسی*. ج ۶. به سرپرستی ا. سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۹). *یادداشت‌های شاهنامه*. بخش دوم و سوم. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

سال ۸، شماره ۳۵، آذر و دی ۱۳۹۹ _____ دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه

خطیبی، ا. (۱۳۸۸). رستم و سهراب. در *دانشنامه زبان و ادبیات فارسی*. ج ۳. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

خواجوی کرمانی (۱۳۱۹). *سامنامه*. با تصحیح و مقابله ناشر ا. بنشاهی (خاصع). هندوستان: بمبئی.

رزمنامه کنیزک؛ حماسه‌ای به زبان گورانی و روایتی از یادگار زریران (۱۳۹۵). به کوشش آ. اکبری مفاخر. تهران: مرکز دائرةالمعارف اسلامی.

زریری اصفهانی، م.ع. (۱۳۹۶). *شاهنامه نقالان*. ویرایش ج. دوستخواه. ج ۵. تهران: ققنوس. سرکاراتی، ب. (۱۳۵۷). *بنیان اساطیری حماسه ملی ایران*. تبریز: نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

سعیدی، س.م.، و هاشمی، ح.ا. (۱۳۸۱). *طومار شاهنامه فردوسی*. ج ۲. تهران: خوش‌نگار. سلطانی، م.ع. (۱۳۶۴). *حدیقه سلطانی*. ج ۱. باختران: کلهر.

سه‌ججادی، م.ع. (۱۳۹۱). *میثرو، نه‌دهب، زانیاری*. کوردستان: کوردستان. شاهنامه لکی (۱۳۸۴). به اهتمام ح. ایزدپناه تهران: اساطیر.

شهمردان بن ابی‌الخیر (۱۳۶۲). *نزهت‌نامه علائی*. به تصحیح ف. جهانپور. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صالحی، م.م. (۱۳۸۰). *سرود بادیه؛ در ترجمه شعرای گُرد و لک و گُر*. سندرچ: گُردستان. طرسوسی، ا. (۱۳۹۶). *داراب‌نامه*. تهران: علمی فرهنگی.

طومار تقالی شاهنامه (۱۳۹۱). با مقدمه، ویرایش و توضیحات س. آیدنلو. تهران: به‌نگار. علی‌یاری‌بابلقانی، س. (۱۳۹۶). *گنجینه گویش‌های ایرانی؛ هفت گویش از حاشیه زاگرس*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

فردوسی، ا. (۱۳۸۸). *شاهنامه*. به کوشش ج. خالقی مطلق، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

قریب، ب. (۱۳۷۷). *پژوهشی پیرامون روایت سغدی داستان رستم*. به کوشش ا. کاووس بالازاده. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

کندوله‌ای، ا. (۱۳۸۴). *رستم و زنون*. تصحیح م. یزدان‌پناه. کرمانشاه: چشمه هنر و دانش.

کندوله‌ای، ا. (۱۳۹۶). *جنگنامه نادر*. مصحح و مترجم: م. ادوای. تهران: ققنوس.

کندوله‌ای، ا. (۱۳۹۷). *دیوان الماس‌خان کندوله‌ای*. تصحیح و ترجمه س.آ. حسینی. کرمانشاه: سرانه.

معرفی، نقد و تحلیل روایت هفت‌لشکر گورانی _____ فاطمه چمن‌آرا و همکاران

کندوله‌ای، ا. (۲۰۱۱). *شاهنامه‌ی کوردی (هورامی)*. جه‌ماوری و دووباره‌نوسی: م. ر. ئه‌مینی (جمع‌آوری و بازنویسی: م. ر. امینی). بی‌جا: کوردونیا.

کوسج، ش. (۱۳۸۷). *برزونامه*. تصحیح ا. نحوی. تهران: میراث مکتوب.

مصطفی بن محمود (۱۳۸۹). *کتاب جواهرپوش*. تصحیح و توضیح: ا. بهرامی. ۳ج. تهران: آنا. مصطفی بن محمود (بی‌تا). *شاهنامه*. نسخه خطی آستان قدس رضوی. شماره ثبت کتاب: ۴۲۲۰۰.

مایل هروی، ن. (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مهردووخ روحانی، م. م. (۱۳۹۷). *فهره‌نگی زانستگای کوردستان*. ۴ج. کوردستان: زانستگای کوردستان.

ناتل خانلری، پ. (۱۳۸۶). *وزن شعر فارسی*. تهران: توس.

نامه سرانجام یا کلام خزانه (۱۳۷۵). تحقیق و تفسیر از ص. صفی‌زاده (بوره‌کئی). تهران: هیرمند.

نثر تقالی شاه‌نامه (۱۳۹۷). تصحیح و توضیح: ر. غفوری. تهران: آرون.

نجفی، ا. (۱۳۹۵). *وزن شعر فارسی؛ از دیروز تا امروز*. تهران: هرمس.

ویدن گرن، گ. (۱۹۰۷-۱۹۹۶). *مانی و تعلیمات او*. ترجمه ن. صفای اصفهانی (۱۳۹۰). تهران: نشرمرکز.

هفت‌لشکر (طومار جامع تقالان) (۱۳۷۷). تصحیح و توضیح: م. افشاری، و م. مدائینی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

همزه‌ای، ف. (۱۳۹۳). *رزم‌نامه: اسطوره‌های کهن زاگرس*. ۳ج. کرمانشاه: دانشگاه رازی.

یوسفی، ف. (۱۳۹۱). *زندگی‌نامه بزرگان کرمانشاه*. کرمانشاه: باغ نی.

References

- Afshar, M., & Madayeni, M. (eds) (1998). *Seven armies (comprehensive scroll of narrators)* (in Farsi). Institute of Humanities.
- Aidenloo, S. (2012). *Shahnameh narration scroll* (in Farsi) Behangar.
- Akbari Mafakher, A. (2016). *Razm-nameh Kanizak; an epic in the language of Gorani and a narration of Yadegar Zariran* (in Farsi). Islamic Encyclopedia Center.
- Aliyari Babolghani, S. (2017). *Treasure of Iranian dialects; seven dialects from the margin of Zagros* (in Farsi). Academy of Persian Language and Literature.

- Asatourian, G. (2018). *Kurds and their origins; methodology of Kurdish studies*. (translated into Farsi by San'an Seddighi). Farhameh.
- Aydenloo, S. (2009). *From myth to epic* (in Farsi). Sokhan.
- Baba Mardukh Rouhani (Shiva). (1390). *The history of Kurd celebrities* (in Farsi). Soroush.
- Blue, J., & Barak, V. (2008). *Kurdish grammar (Kormanji)* (translated into Farsi by Ali Balkhkanlu). Bija.
- Boyce, M. (1957). The Parthian Gosan and Iranian Minstrel tradition. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 88, 10-45.
- Burakaei, S. (1991). *Special Kurdish Mizhoi* (Vol. 2). Naji.
- Chamanara, B. (2011). An introduction to Kurdish epic literature based on Kurdish Shahnameh. *Literary Essays*, 172, 119-149.
- Chaman Ara, B., & Amiri, C. (2018). Gurani: practical language or Kurdish literary idiom? *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(4), 627-643.
- Ferdowsi, A. (2009). *Shahnameh* (edited by Jalal Khaleghi Motlagh). The Great Islamic Encyclopedia Center.
- Ghafouri, R. (2018). *Narrative prose of Shahnameh* (in Farsi) Arvan.
- Gharib, B. (1998). *Research on the Soghdian narration of Rostam's story* (edited by Amir Kavous Balazadeh). Association of Cultural Works and Honors.
- Hamzehei, F. (2014). *Razmnameh: ancient myths of Zagros* (Vol. 3) (in Farsi). Razi University.
- Haig, G., & Matras, Y. (2002). Kurdish linguistics: a brief overview. *Univ forsch (STUF) Berlin*, 55(1), 3-14.
- Ismailpour, A. (1387). *The myth of creation in Mani's works* (in Farsi). Caravan.
- Ismailpour, A. (1388). *Gnostic literature* (in Farsi). Asatir.
- Izadpanah, H. (2005). *Shahnameh-ye- Laki* (in Farsi). Myths.
- Kandolei, A. (2005). *Rostam and Xenon* (edited by Majid Yazdanpanah). The Source of Art and Knowledge.
- Kandolei, A. (2011). *Kurdish Shahnameh (Horami)* (edited by Mohammad Rashid Amini). Cordonia.
- Kandolei, A. (2017). *Nader's Jangnameh* (edited by Mazhar Adwai). Goghous.
- Kandolei, A. (2018). *Almas-khan Kondolei's Divan* (edited by Arman Hosseini). Saraneh.
- Khajavi Kermani (1319). *Sam-Nameh*. Bombay.
- Khaleghi Motlagh, J. (2007). *Epic: comparative phenomenology of heroic poetry* (in Farsi). Center of the Great Islamic Encyclopedia.
- Khaleghi Motlagh, J. (2010). *Shahnameh notes* (in Farsi). Center of the Great Islamic Encyclopedia.

- Khaleghi Motlagh, J. (2012). Pirouzan Shahnameh. In *Encyclopedia of Persian Language and Literature* (Vol. 3). Academy of Persian Language and Literature.
- Khaleghi Motlagh, J. (2012). Rostam Larjani Shahnameh. In *Encyclopedia of Persian Language and Literature* (Vol. 3). Academy of Persian Language and Literature.
- Khaleghi Motlagh, J. (2016). Seven Khans of Rostam. In *Encyclopedia of Persian Language and Literature* (Vol. 6). Academy of Persian Language and Literature.
- Khatibi, A. (2009). Rostam and Sohrab. In *Encyclopedia of Persian Language and Literature* (Vol. 3). Academy of Persian Language and Literature.
- Kousaj, Sh. (2008). *Borzoonameh* (edited by Akbar Nahvi) (in Farsi). Written Heritage.
- Leezenberg, M. (1993). *Gurani influence on central Kurdish*. ILLC Departement of Philosophy, University of Amste
- Mardoukh Rouhani, M. M. (2018). *Farhangi Zanistgay Kurdistan* (Vol. 4) (in Farsi). Zanistgay Kurdistan.
- Mayel Heravi, N. (2001). *History of copying and critical correction of manuscripts*. Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications.
- Mokri, M. (1994). Accents in the west of Iran. *Awena*, 14–15, 70–85
- Mustafa bin Mahmud (n.d.). *Shahnameh*. Manuscript of Astan Quds Razavi. Book Registration Number: 42200.
- Mustafa bin Mahmoud (2010). *Javaher-push book* (edited by Ali Bahrami) (Vol. 3) (in Farsi). Anna.
- Najafi, A. (2016). *Rhythm of Persian poetry; from yesterday to today* (in Farsi). Hermes.
- Natel Khanlari, P. (2007). *The rhythm of Persian poetry* (in Farsi). Tous.
- Omidasalar, M. (2017). *Poetics and politics in Shahnameh* (translated into Farsi by Farhad Aslani, and Masoomeh Pourtaghi). Mahmoud Afshar Endowment and Endowment Foundation.
- Oransky I. M. (2000). *Iranian languages* (translated into Farsi Karim Keshavarz). Payam, pp. 330–31.
- Saeedi, S. M., & Hashemi, H. A. (2002). *Ferdowsi Shahnameh scroll* (Vol. 2). Khoshnegar.
- Safizadeh, S. (1996). *The letter of ending* (in Farsi). Hirmand.
- Sajjadi, M. E. (2012). *Mizhoum, Adab, Zaniari* (in Farsi). Kurdistan.
- Salehi, M. M. (2001). *Badieh Anthem; In the translation of Kurdish and Lak and Lor poets* (in Farsi). Kurdistan.
- Sarkarati, B. (1978). *The mythological foundation of the national epic of Iran* (in Farsi). Journal of the Faculty of Literature and Humanities.

- Shahmardan bin abi alkheir (1983). *Alaei's Nazhatneme* (edited by Farhang Jahanpour). Institute of Cultural Studies and Research.
- Soltani, M. E. (1985). *Soltani Hadigheh* (Vol. 1). Kalhor.
- Tafazoli, A. (1999). *History of pre-Islamic Iranian literature* (edited by Jalal Amouzegar). Sokhan.
- Tarsusi, A. (2017). *Darabnameh* (in Farsi). Cultural Science.
- Widen Gren, G. (1907- 1996). *Mani and her teachings* (translated into Farsi by Nazhat Safay-e Isfahani). Markaz Publishing.
- White, P. J., & Gerden. J. (2003). *Turkey's Alevi enigma: a comprehensive overview*. Brill.
- Yousefi, F. (2012). *Biography of the elders of Kermanshah* (in Farsi). Baghe Nei.
- Zariri Isfahani, M. E. (2017). *Shahnama Naqalan* (edited by Jalil Doustkhah) (Vol. 5). Ghoghnoos.